

<https://doi.org/10.62837/2026.2.453>

BABAYEV MƏHƏMMƏD NURƏDDİN OĞLU

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

[*mahammadnuriy@gmail.com*](mailto:mahammadnuriy@gmail.com)

**M. FÜZULİ YARADICILIĞI VƏ KLASSİK POETİK ƏNƏNƏDƏ BƏDİİ
İFADƏ VASİTƏLƏRİ: HÜSNİ-TƏLİL, İQTİBAS VƏ İRSALÜL-MƏSƏL
SƏNƏTLƏRİ**

Xülasə

Məqalədə M. Füzuli yaradıcılığında hüsni-təlil, iqtibas və irsalül-məsəl bədii ifadə vasitələrinin istifadəsi və funksiyası təhlil olunur. Hüsni-təlil vasitəsilə şair hadisələrin səbəbini poetik və simvolik formada təqdim edir, real səbəblərdən fərqli olaraq təsvir etdiyi hallara şairanə və obrazlı mənə qatır. İqtibas sənəti Füzuli şeirində Qurani-Kərim ayələrindən sitatlar gətirmək yolu ilə fikri gücləndirir və poetik mətnin ideya dayağını formalaşdırır. İrsalül-məsəl vasitəsilə xalq hikmətinə, atalar sözlərinə və məşhur məsəllərə müraciət edən şair çatdırmaq istədiyi mesajı həm ümumiləşdirir, həm də oxucu üçün daha inandırıcı formada təqdim edir. Məqalədə həmçinin bu bədii vasitələrin klassik Şərq poetikası kontekstindəki funksiyası və digər klassik şairlərlə müqayisəsi təqdim olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, klassik ədəbiyyat, hüsni-təlil, iqtibas, irsalül-məsəl, bədii ifadə vasitələri, Şərq poetikası, qəzəl

Mahammad Nuraddin Babayev

M. Fuzuli's creative work and artistic expressive means in the classical poetic tradition: husni-talil, iqtibas, and irsalul-masal arts

Abstract

The article analyzes the use and function of the artistic expressive means of husni-talil, iqtibas, and irsalul-masal in M. Fuzuli's work. Through husni-talil, the poet presents the causes of events in a poetic and symbolic manner, adding imaginative and figurative meaning to the situations depicted, in contrast to real causes. The art of iqtibas strengthens the thought in Fuzuli's poetry by quoting verses from the Qur'an and forms the ideological foundation of the poetic text. Using irsalul-masal, the poet refers to folk wisdom, proverbs, and well-known maxims, thereby both generalizing the intended message and presenting it in a more persuasive form for the reader. The article also discusses the function of these artistic means in the context of classical Eastern poetry and compares them with other classical poets.

Keywords: Muhammad Fuzuli, classical literature, husni-talil, iqtibas, irsalul-masal, artistic expressive means, Eastern poetry, ghazal

Махаммад Нураддин оглы Бабаев

Творчество М. Фузули и художественные средства выражения в классической поэтической традиции: хусни-талиль, иктибас и ирсалюль-месель

Аннотация

В статье анализируется использование и функция художественных средств выражения – хусни-талиль, иктибас и ирсалюль-месель – в творчестве М. Фузули. С помощью хусни-талиль поэт представляет причины событий в поэтической и символической форме, придавая изображаемым ситуациям поэтический и образный смысл, в отличие от реальных причин. Искусство иктибаса усиливает мысль в поэзии Фузули через цитирование аятов из Корана и формирует идейную основу поэтического текста. С помощью ирсалюль-месель поэт обращается к народной мудрости, пословицам и известным максимам, что позволяет как обобщить передаваемое сообщение, так и представить его более убедительно для читателя. В статье также рассматривается функция этих художественных средств в контексте классической восточной поэзии и их сопоставление с другими классическими поэтами.

Ключевые слова: Мухаммед Фузули, классическая литература, хусни-талиль, иктибас, ирсалюль-месель, художественные средства выражения, восточная поэзия, газель

Məlumdur ki, M. Füzuli yaradıcılığı təkcə məzmun baxımından deyil, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənməsi baxımından da olduqca zəngindir. Təəssüf ki, hüsni-təlil, iqtibas və irsalül-məsəl kimi bədii ifadə vasitələri hal-hazırda tədrisdən, demək olar ki, kənarında qalmışdır. Bu vasitələrin köməyi ilə fikirlərini qüvvətləndirən, obrazlarını dərinləşdirən və məna qatlarını çoxaldan şair həm də klassik Şərq poetik ənənəsi ilə sıx əlaqəsini nümayiş etdirir.

Hüsni-təlil. “Hüsni-təlil” termini ərəb mənşəli *hüsn* (gözəllik) və *təlil* (səbəbləndirmə) sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, “səbəbləndirmənin gözəlliyi” mənasını verir. Bu sənət növünün əsas tələbi hər hansı bir hal və ya hadisəni təqdim edərkən onun həqiqi səbəbi ilə deyil, şairənə bir tərzdə “uydurulmuş” bədii və xəyali bir səbəblə əlaqələndirilməsidir.

Osmanlı müəllifi Mirduxizadə Əbdürrəhman Sürəyya (1841-1904) “Mizanül-bəlağə” əsərində hüsni-təlilin şərtini belə şərh edir: “Hüsni-təlilin şərti mə'nayi-muradın hüsni bəhasını artıracaq bir e'tibari-lətif üzrə ibtina olunmasıdır” [3, s. 364].

M. Füzuli qəzəllərində işlənmiş bəzi hüsni-təlil nümunələrinə nəzər salaq:

Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yə'ni
Vəqtdir çıxmağa dünya qapusundan, əgilin [2, s. 194].

Yaşlandıqca insan qəddinin əyilməsinin həqiqi səbəbi fizioloji proseslərlə əlaqədardır. Lakin bu beytdə şair səbəbi fizioloji proseslərlə deyil, insanın kiçik bir qapıdan keçmək üçün əyilməsi ilə əlaqələndirir. Dünyanı müvəqqəti ev sayan M. Füzuli qocalmağın bu evdən çıxmaq vaxtı olduğunu vurğulayır və qocaları qapıdan keçmək üçün əyilən insanlara bənzədir.

İnsan belinin əyilməsinin hüsni-təlil sənəti ilə ifadə olunmasının başqa bir nümunəsinə Nizami Gəncəvinin qəzəllərinin birində aşağıdakı kimi rast gəlirik:

خمیده پشت از آن گشتند پیران جهان دیده
که اندر خاک می جویند ایام جوانی را
[7, s. 263]

Dünya görmüş qocaların beli ona görə əyilib
ki, cavanlıq günlərini torpaqda axtarırlar.

Nizami qocaların belinin əyilməsini daha fərqli bir bədii səbəblə bağlayır. Şairin fikrincə, qocalar öz bellərini ona görə əymişlər ki, itirdikləri gənclik günlərini torpaqda (yerdə) axtarıb tapsınlar.

M. Füzuli başqa bir qəzəlində hüsni-təlil sənətindən aşağıdakı kimi istifadə edir:

Razi-dərüni dıřraya salmaq rəva degil,
Budur günahı kim, asılır müttəsil cərəs [2, s. 156].

Zınqırovun dəvə və digər heyvanların boynundan asılmasının həqiqi səbəbi xəbərdarlıq, mühafizə və s. ola bilər. Lakin M. Füzulinin bu asılmaya gətirdiyi səbəb bunlardan heç biri deyil. Şairə görə, zınqırovun asılmasının səbəbi səs salaraq batindəki sirri aşkara çıxarmaq günahıdır. Yəni zınqırov səslənərək batini gizli sirri aşkar edir və buna görə də onu dəvənin boynundan asırlar, sanki edam edirlər.

Füzuli ədəbi məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan S. Ə. Şirvani M. Füzulinin yuxarıda bəhs olunan qəzəlinə yazdığı nəzirədə zınqırovun səs salıb nalə etməsini başqa bir bədii səbəblə əlaqələndirərək hüsni-təlil sənətinin gözəl nümunəsini yaradır:

Könlündə olmasaydı əgər məxfi üqdəsi,
Etməzdi bunca naləvü fəryadlar cərəs [4, s. 287].

Şair zınqırovun bu qədər çox nalə və fəryad etməsinin səbəbini könlündə gizli düyünün – dərдин, kədər in olması ilə açıqlayır. Əslində, zınqırovun daxilində həqiqətən də, gizli olan, yəni kənardan görünməyən düyün olur və həmin düyün doğrudan da, zınqırovun divarlarına dəyərək onun səs çıxarmasını təmin edən səbəblərdən, daha dəqiq desək, amillərdən biri kimi çıxış edir. Lakin beytdə məhz *könlündə* sözünün işlədilməsi bu düyünün məcazi mənada olub, dərđ, kədər kimi başa düşülməsini vacib edir.

Hüsni-təlilin tədrisi ədəbiyyat təlimində mühüm pedaqoji və psixoloji funksiyalar daşıyır. Pedaqoji aspektdən bu sənətin öyrənilməsi şagird və tələbələrdə obrazlı düşünmə, metaforik qavrama, bədii mətnin mənalandırılması kimi bacarıqları formalaşdırır. Hüsni-təlil nümunələri üzərində analitik və yaradıcı işlər aparmaq tədris prosesini şagirdyönümlü, interaktiv və maraqlı edir. Psixoloji aspektdən hüsni-təlil emosional zəkaya, empatiya hissinə, estetik həssaslığa və assosiativ təfəkkürə təsir göstərir. Həqiqi səbəblərin poetik səbəblə əvəzlənməsi təfəkkürün elastikliyi, təsəvvür gücünü və simvolik düşünmə bacarığını genişləndirir. Bu proses şagird və tələbələrdə yaradıcılıq motivasiyasını artırır, poetik dəyərlərlə emosional bağ qurmağa imkan verir.

İqtibas. M. Füzuli yaradıcılığında rast gəlinən bədii ifadə vasitələrindən biri də iqtibas sənətidir. Ərəb dilindəki *qəbasə* (od götürmək) feilindən düzəlmiş *iqtibas* kəlməsi müasir ədəbi dilimizdə “bir sözü, cümləni və ya fikri eynilə və ya məzmunca başqasının əsərindən alma, götürmə” mənasını verir [1, s. 523]. Lakin klassik Şərq poetikasına əsasən, sitat yalnız Quran ayəsi, hədis və ya fiqhi məsələdən götürüldüyü təqdirdə buna iqtibas deyilir. Hüseyn Vaiz Kaşifi bu haqda yazır: “İqtibas [sözünün mənası] lüğətdə atəş götürməkdir və istilaha [mənası] odur ki, şair kəlam tərkibində və söz tərtibində ya Quran ayələrindən bir ayəni, ya nəbəvi hədislərdən bir hədisi, ya da fiqhi məsələlərdən bir məsələni təbərrük və təyəmmün yolu ilə işlətsin” [9, s. 147].

M. Füzuli Qurani-Kərimdəki Qaf surəsinin 30-cu ayəsindən bir hissəni türkcə divanındakı qəzəllərin birində bu cür işlədir:

Bulmazdı, qəhrin açmasa xani-siyasətin,

“**Həl min məzid**” löqməsinə duzəx iştəha [2, s. 38].

Qeyd edək ki, iqtibas sənətinin bütövlük baxımından tam və naqis (yarımçıq) iqtibas olmaqla iki növü vardır. Sitat gətirilən ayə və ya hədisin mətninin bütöv halda verilməsinə tam iqtibas, ayə və ya hədisdən bir parçanın verilməsinə isə naqis (yarımçıq) iqtibas deyilir. M. Füzulinin işlətdiyi “Həl min məzid (Yenə varmı?)” ifadəsi ayədən bir hissə olduğu üçün bu, naqis (yarımçıq) iqtibas örnəyi sayılır. Həmin ayənin bütöv şəkli aşağıdakı kimidir:

يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ

O gün Biz Cəhənnəmə “Doldunmu?” deyəcəyik və o, “Yenə varmı?” deyər cavab verəcək.

Şair bəhsikeçən beytdə Allaha xitabla deyir ki, əgər Sənin qəhrin öz siyasət süfrəsini açmasaydı, cəhənnəm “Yenə varmı?” loğmasına iştahalanmazdı.

Eyni ayənin naqis iqtibasına M. Füzulidən bir əsr sonra yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi S. Təbrizidə də rast gəlirik. Saib İmam Hüseynə (ə) həsr etdiyi bir qəsidəsində yazır:

تا شد از قهر الهی طعمه دوزخ یزید
نعره هل من مزید از آتش دوزخ نخاست

[8, s. 1375]

*Yezid Allahın qəhri ilə cəhənnəmin loğması olduqda
cəhənnəm atəşindən “Həl min məzid” (Yenə varmı?) nərəsi yüksəlmədi.*

Beytdə İmam Hüseyini (ə) şəhid etmiş Yezidin həтта cəhənnəmin aclığını dəf edə biləcək qədər zalım biri olduğuna diqqət çəkilməşdir. Bədi dillə ifadə etsək, yəni cəhənnəm atəşi Yezidi udduqdan sonra o qədər doyar ki, daha “Yenə varmı?” söyləməz, əlavə yem istəməz.

Divan ədəbiyyatında hədislərdən gətirilmiş iqtibaslara da çox rast gəlinir. Nümunə üçün M. Füzuli yaradıcılığına köklü təsir göstərmiş böyük özbək şairi Əlişir Nəvayinin Məhəmməd Peyğəmbərə (s) xitabən qələmə aldığı aşağıdakı beyti qeyd edə bilərik:

Зиҳи тилинг «**Ана афсах**» такаллумида фасих,
Сен амлаҳ ўлдунг, агар дилраболар ўлди малиҳ [5, s. 104].

Sənin dilinin “Mən ən fəsahtliyəm”i söyləməkdə fəsahtli olması nə gözəldir!

Dilrübalar əgər məlahətli oldularsa, sən daha məlahətli oldun.

Birinci misradakı “Ənə əfsəh” (Mən ən fəsahtliyəm)” cümləsi İslam Peyğəmbərindən rəvayət edilən bu hədisdən iqtibasdır:

أنا أفصح العرب بيد أني من قریش

Mən ərəbin ən fəsahtlisiyəm, çünki mən Qüreyşdənəm.

İkinci misradakı “əmləh” (daha məlahətli) sözü isə yenə bir hədisdən qaynaqlanır:

انا املح منه و اخي يوسف اصبح مني

Mən ondan daha məlahətliyəm və qardaşım Yusif məndən daha gözəldir.

M. Füzuli də türkcə divanının dibaçəsində “Ənə əfsəh (Mən ən fəsahtliyəm)” hədisini bir qitə daxilində iqtibas etmişdir:

Ol düri-dürüci-“**Ənə əfsəh**” ki, hikmət dayəsi,

Şe’r şəhdilə ləbi-canpərvərin tər qılmamış.

Şe’r bir zivərdir, əmma biz kimi naqislərə,

Ol ki, kamildir, onu möhtaci-zivər qılmamış [2, s. 27].

Klassik iqtibas sənətinin müasir sosial-mədəni mühitdə yenidən dəyərləndirilməsi gələcək tədqiqat və tədris istiqamətləri üçün mühüm perspektivlər açır. Dini mətnlərin poetik kontekstdə işlənməsinin sosial yaddaşa, mədəni irsin qorunmasına və xüsusilə də kollektiv identikliyin formalaşmasına təsiri nəzərə alındıqda iqtibas sənətinin tədrisi gələcəkdə sosial-mədəni trend kimi daha çox əhəmiyyət qazana bilər. Füzuli və digər klassik şairlərin yaradıcılığında rast gəlinən iqtibas nümunələri bu sənətin həm elmi araşdırmalar, həm də tədris prosesləri üçün metodik baza kimi dəyərini artırır. Bu baxımdan iqtibas sənətinin öyrənilməsi və öyrədilməsi yaxın illərdə mədəni irsin sosial funksiyası və identiklik istiqamətində diqqət çəkə biləcək humanitar yanaşmalardan biri ola bilər.

İrsalül-məsəl. Bu sənətlə şair hər hansı bir məsəldən istifadə etmək yolu ilə söylədiyi fikri gücləndirir. H. V. Kaşifi bunu aşağıdakı kimi izah edir: "...və bu sənət istilahda o cürdür ki, şair şöhrət artırmaq üçün öz kəlamını məşhur bir məsələlə bəzəsin" [9, s. 120].

Füzuli öz türkcə divanı boyu irsalül-məsəl sənətinə geniş miqdarda yer vermişdir:

Tutiyayi-xaki-payin feyzinə yol bulmasam,
Nuri-çəşmim, eyb qılma, **kur olur derlər gərib** [2, s. 67].

Demiş hər qönçəyə aşığığım razın səba derlər,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər [2, s. 112].

Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: **hər zaman bir aşıqın dövranıdır** [2, s. 128].

Şair öz qəzəllərində təkcə türk dilindəki yox, ərəb dilindəki məsəllərdən də böyük məharətlə istifadə etmişdir:

Keçdigim dünyavü üqbadən səninçün oldu faş,
Doğru derlər: **kullu sirrini cavəzəl-isneyni şa'** [2, s. 171].

Bu məsələ Füzulidən əvvəl Şeyx Əbdürrəhman Caminin divanında rast gəlirik:

زین دو چشم خون فشان افتاد راز دل برون
آری آری کل سر جاوز الاثنین شاع
[6, s. 514]

Bu iki qan saçan gözdən könül sirri dışarı çıxdı.

Bəli, bəli, ikincidən keçən bütün sirlər yayılar.

İrsalül-məsəl sənətinin tədrisi şagirdlərdə fikri ümumiləşdirmə və analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu sənət vasitəsilə müəllim şagirdləri konkret hadisə və obrazlarla ümumi həyat prinsipləri arasında əlaqə qurmağa təşviq edir, onlarda təhlil və müqayisə bacarıqlarını gücləndirir. Məsəllərin poetik və məcazi mənalarını dərk etmək üçün şagirdlər abstrakt düşünmə və obrazlı təhlil bacarıqlarını işə salırlar. Bu proses onların məntiqi və emosional intellektini inkişaf etdirir, həmçinin dil və ifadə bacarıqlarını zənginləşdirir. Eyni zamanda, məşhur və tanış məsəllərlə işləmək şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasını artırır, dərsləri daha əyləncəli və mənalı edir, klassik ədəbiyyatın estetik dəyərini qavramağa imkan yaradır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, M. Füzuli yaradıcılığında hüsni-təlil, iqtibas və irsalül-məsəl sənətləri yalnız bədii ornament deyil, şairin düşüncəsinin ifadə vasitələridir. Bu bədii vasitələr onun şeirinə həm estetik gözəllik, həm də fəlsəfi və mənəvi dərinlik qatır, eyni zamanda klassik Şərq poetik ənənəsinin davamlılığını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. İkinci cild. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2006
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. Birinci cild. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2005
3. Mirduxizadə Əbdürrəhman Sürəyya. Mizanül-bəlağə. “Cərideyi-Əskəriyyə” mətbəəsi. İstanbul, 1885
4. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1967
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. «Фан» нашриёти. Тошкент, 1987
6. دیوان جامی. مقدمه و تصحیح: اعلاخان افصح زاد. جلد اول. مرکز مطالعات ایرانی. تهران، ۱۳۷۸
7. دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. بکوشش: استاد سعید نفیسی. انتشارات فروغی. تهران، ۱۳۶۲
8. دیوان صائب تبریزی. به اهتمام جهانگیر منصور. جلد ۲. مؤسسه انتشارات نگاه. تهران، ۱۴۰۲
9. کمال الدین حسین واعظ کاشفی سبزواری. بدایع الافکار فی صنایع الاشعار. نشر مرکز. تهران، ۱۳۶۹

Rəyçi: Yədulla Bəbir oğlu Ağazadə
filologiya elmləri doktoru, professor